

De Geheime Tribunalsrath Johann Koenen en de visitatie van het Justiz-Collegium in Pruisisch Gelre, 1768-1779

A.M.J.A. Berkvens

Inleiding

Op 22 april 1754 werd te Berlijn de zogeheten Visitations-Ordnung uitgevaardigd.¹ Deze verordening kan blijkens de preambule worden beschouwd als het sluitstuk van de gerechtelijke hervormingen, die door grootkanselier Samuel von Cocceji² in opdracht van Frederik II van Pruisen (1740-1786) waren doorgevoerd. Optimistisch heet het in deze preambule:

‘Nachdem Wir nunmehr unsern Endzweck beij der neuen Einrichtung der Justiz dahin erhalten, daß die meisten Prozesse ... in einem Jahr geendiget werden; so ist nichts mehr übrig als den Eifer derer Collegiorum in beständigem Gang zu erhalten, und dahin zu sorgen, daß die Prozesse nach der Vorschrift des Codicis Fridericiani auch ratione futuri binnen der gesetzten Zeit zum Ende gebracht werden mögen. Wir haben kein besseres und zuverlässigers Mittel ausfinden können, als die Justiz-Collegia alle drey Jahr durch eine aus denen hiesigen Geheimen Rätthen zu benennende Commission visitiren zu lassen.’

In 21 artikelen zette von Cocceji in deze verordening uiteen op welke wijze de visitatie van de gerechtelijke instellingen in de Pruisische provincies zou plaats te vinden. De Justiz-Collegia in de provinciën dienden telkens na ommekomst van drie jaar in het vierde jaar aan de hand van de voorschriften van de Codex Fridericianus te worden gevisiteerd door daartoe vanwege de grootkanselier aan te wijzen geheime raadsheren. De instelling diende tijdig van de komende visitatie op de hoogte te

¹ Tekst in: S. von Cocceji e.a. (ed.), *Novum Corpus Constitutionum Prussico-Brandenburgensium praecipue Marchicarum*, Berlijn 1752-1822, dl. 1, 1754, blz. 659, no. 34 (hierna: von Cocceji, NCC)

² Samuel von Cocceji (1679-1755) werd na zijn succesvolle hervorming van de justitie in Oost-Pruisen en de modernisering van het Pruisische Landrecht van 1685 (1721-1724) door Frederik Willem I van Pruisen in 1738 belast met de hervorming van de justitie in alle Pruisische provincies. Nadat deze hervorming in 1739 werd afgebroken, werd hij nadien door Frederik II opnieuw daarmee belast. In 1747 bracht hij een reorganisatie van de justitie in Pommeren tot stand. Deze werd gevolgd door gelijkaardige reorganisaties in Berlijn en de Mark Brandenburg, in Halberstadt en Maagdenburg, in Silezië, in Oost-Pruisen, en in de territoria ‘jenseits der Weser’. Na de reorganisatie van de justitie concentreerde von Cocceji zich op de herziening van het procesrecht. Deze kreeg gestalte in het ‘Projekt des Codicis Frid. Marchici’, Berlijn 1747-’48. Daarna richtte hij zich op een onvoltooid gebleven codificatie van het materiële recht. Zie: E. Döhning, Cocceji, Samuel Freiherr von (seit 1749), in: *Neue Deutsche Biographie* 3 (1957), S. 301-302

worden gesteld, teneinde de komst van de visitorator in het ressort bekend te maken, zodat ingezetenen zich eventueel met gegronde klachten over de rechtspleging tot hem konden wenden en deze door hem konden worden afgedaan.

659

Verordnungen von 1754. No. 32. 33. 34.

660

No. 32. An die Pommersche Regierung. Declaratio des Trauer-Edicts vom 24. Junii 1747. de dato Berlin, den 8. April 1754.

Frederich, König in Preussen, u. s. Auf Euren Bericht vom 17ten Martii jüngsten, wegen geachteter Declaration des Edicts vom 24ten Junii 1747. rat. der Verdammungs-Kosten den Bearbeiter, occasione der dortigen Kaufmanns-Bittwe Klaffen, welche der Advocacionis befehleten Edicts, in Ansehung genommen, ertheilen Wir Euch zur Resolution, daß ermedelte Bittwe eine Designation dessen, was sie auf das Vergrübnis ihres verstorbenen Mannes beansucht, und zwar so, wie sie selbige juramento credulitatis bekräften könne, übergeben müsse, welche Ihr demnach mit Euren Gutachten einzuichten, und darauf wegen determinierung der arbiträrlichen Straffe, Resolution zu erwaiten habe.

Auf Eure übrige Anfragen, in Ansehung des Edicts, dienet Euch zur Achtung, daß, was die Trauer-Kladder der Wittwen und Erben anlangt, selbde nicht unter die Beneficentia-Kosten zu rechnen sind, wohl aber dinstenige, was deren Bediungen und Schul-Debiten bey dieser Gelegenheit abgeben wird. Und ob zwar hierunter die mündliche Erben an die ledigen Väter und der Leichen-Ordnung selbige Gebrühen nicht der-

gebillt gebunden sind, daß sie nicht etwas mehreres, als dazummen vorgeschrieben, geben können; So muß doch dadurch die per Edictum vorgeschriebene Summe in totum nicht überschritten werden. Weil auch im Edict ohne Untercheid seit steht, daß auf der Verdammung keines, so nicht von Adel, wann er auch sonst in Beziehung und Charakter gestanden, mehr als 150 Rthlr. verwendet werden solle; So hat es auch davon sein Verwenden, und wird vernünftiger weise Niemand darüber zu klagen haben, daß seinen Erben die Geseesheit zu unbilligen Kosten benommen werde. Beson der übrigen geringern Bürgerstands Verhörten, bleibet es ebenfals den der Disposition des Edicts, als bey welchen nach Proportion ihrer gehaltenen Profession, Jurkommens und Vermögens, der Aufwand der Billigkeit nach zu beurtheilen, und diese nach den Umständen allerdings geringer, niemals aber mehr und unter feineren Praxis über die gekönte 150 Rthlr. zu passiren ist. Wornach Ihr Euch zu achten und darüber zu halten habt. Seynd u. Berlin, den 8ten April 1754.

(ad Mandatum)

v. Danckelmann.

An die Pommersche Regierung.

No. 33. Circulare an alle Regierungen und Justitz-Collegia, daß denen von Adel, nach denen Umständen, worin sie sich befinden, Majorate bey ihren Familien zu errichten erlaubt seyn soll. de dato Berlin, den 18ten April 1754.

Frederich, König in Preussen, u. s. Unten u. Nachdem Wir aus höchstgeachteter Bewegung zur Conservacion derer Adlichen Familien Unserer Lande in Gnaden resolvirt, daß denen von Adel nach denen Umständen, worin sie sich befinden, Majorate bey ihren Familien zu errichten erlaubt seyn solle, Wir auch des Endes befahe der abschefflichen Anlage unterm 2ten hujus aus unserm Cabinet die Versicherung ertheilet haben, daß diejenigen, welche dergleichen Familien-Majorate errichten wollen, sich desfalls nur bey deren Landes-Regierungen melden, und diese dar-

über die Confirmation völlig gratis ausfertigen sollen; Als haben Wir Euch selches zu Nachsicht und Achtung hiermit befahe machen, und zugleich auch anabähnt anbefehlen wollen, Unter der vorrigen Ritter-Schafft hieben ohne Anstand Nachsicht zu ertheilen. End Euch u. Berlin, den 18ten April 1754.

Circulare

An alle Regierungen und Justitz-Collegia, daß denen von Adel nach denen Umständen, worin sie sich befinden, Majorate bey ihren Familien zu errichten erlaubt seyn soll.

No. 34. Visitations-Ordnung, wornach die Justitz-Collegia alle 3 Jahr visitiret und die Conduire derer Räte und Subalternen untersucht werden soll. de dato Berlin, den 22ten April 1754.

Wir Frederich von Gottes Gnaden König in Preussen, Margraf zu Brandenburg, des Heil. Römischen Reichs Erbs. Cammerer und Chancerr, Souveräner und oberster Deputog von Schlesien u. s. u. Zum Fund und fien hiernach männlichlich zu wissen: Nachdem Birnnumdros Unten Endzweck bey der neuen Einrichtung der Justitz dahin erhalten, daß die meiste Processen (woben nicht einige besondere Umstände vorfinden) in einem Jahre geendigt werden; So ist nicht mehr über, als den Effer derer Collegiorum in beständigen

Gang zu erhalten, und dahin zu sorgen, daß die Processen nach der Verschafft des Codicis Fridericiani auch rationes furari binnen der gezeigten Zeit zum Ende gebracht werden mögen.

Wir haben sein besseres und unerlässigens Mühsel ansiehend können, als die Justitz-Collegia alle drei Jahr durch eine aus denen bestien Beheimten Räten zu benennende Commission visitiren zu lassen.

Wir ordnen und wollen daher

Erstlich, daß alle in denen Provinzen etablir-

te

De visitaties moesten gedurende de gerechtelijke vakanties plaats vinden, zodat de normale werkzaamheden er niet onder leden. Inhoudelijk richtte de visitatie zich op de tijdige afdoening van processen: alle zaken die langer dan één jaar bij het gerecht 'zwevend' waren, werden stuk voor stuk bekeken. Daarnaast moest de visitorator functioneringsgesprekken houden met de voorzitter en raadsheren van het college.

Omdat de spoedige afdoening van processen met name afhing van het functioneren van de president van het college, moest de visitorator vooral aandacht besteden aan de

wijze, waarop de president leiding gaf aan de raadkamer tijdens het rapport. De visitator diende zich nauwkeurig te laten voorlichten over capaciteiten, vlijt en gedrag van de raadsheren en het overig rechtbankpersoneel en controleren of de registratuur naar de voorschriften van de *Codex Fridericianus* was ingericht. Hij moest onverwijld optreden tegen chicanerende advocaten, die nodeloos processen rekten en hen zo nodig ‘casseren’. Indien er zijns inziens minder geschikte referendarissen als rechters in opleiding aan het college waren verbonden, diende hij hen te adviseren naar een andere werkring om te zien. Andere aandachtspunten waren de depositokas, pupillenzaken³, hypotheekregister, sportulenkas⁴ en consistoriale aangelegenheden⁵. Tenslotte diende de visitator verslag uit te brengen aan de grootkanselier en aanbevelingen voor verbetering te doen.

Van de ambitieuze doelstelling van de Visitations-Ordnung is aanvankelijk niet veel terecht gekomen. Tengevolge van het overlijden van von Cocceji in 1755 en de Zevenjarig Oorlog (1756-1763) verminderde tijdelijk de aandacht voor de hervorming van de rechtspleging. Een door von Cocceji persoonlijk ontworpen visitatieschema is niet ten uitvoer gelegd.⁶ In 1768 echter werd door de nieuwe grootkanselier von Jariges⁷ opnieuw opdracht gegeven voor een regelmatige visitatie van de Justiz-Collegia in de Pruisische provinciën.

³ Hieronder valt het toezicht op het vermogensbeheer van minderjarige en ‘zinneloze’ curandi. In de Republiek der Verenigde Nederlanden werd deze taak door zogeheten Weeskamers vervuld.

⁴ Sportulen of rapportgelden zijn de vergoedingen, verschuldigd wegens ambstverrichtingen van de raadsheren van het Justiz-Collegium. Deze inkomsten werden in een afzonderlijke kas gestort.

⁵ Na de reformatie waren in protestantse gebieden aangelegenheden die voordien onder de bisschoppelijke jurisdictie vielen door de landsheren toevertrouwd aan ‘Konsistoriën’. Deze veelal uit theologen en juristen bestaande colleges hielden zich o.a. bezig met aangelegenheden rondom verloving, huwelijk en echtscheiding; cfr. H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 2, Karlsruhe 1969, blz. 296.

⁶ *Acta Borussica. Denkmäler der Preußischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert. Abt. A; Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preußens im 18. Jahrhundert*, 16 dln., Berlijn 1894-1982, dl. I, blz. 347, no. 202. Volgens dit schema zou het Justiz-Collegium te Geldern in 1752, voorafgaand aan de invoering van de nieuwe instructie van 21 december 1752, door de Kleefse regeringsraad Abraham Koenen gevisiteerd zijn; een eerste vervolgisitatie, eveneens door Abraham Koenen, was voor 1755 voorzien en een tweede voor 1758. Abraham (von) Koenen (* 1687 te Duren; † 5 Maart 1757 te Kleef), president der regering te Kleef; werd op 29 April 1749 in de adelstand verheven; gold als een van de belangrijkste medewerkers van Von Cocceji bij diens gerechtelijke hervormingen. (O. Hintze, *Behördenorganisation und Allgemeinen Verwaltung in Preußen beim Regierungsantritt Friedrichs II.* (*Acta Borussica VI*, blz. 465); A.A. Vorsterman van der Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, Groningen, J.B. Wolters, 1885, blz. 164-165.

⁷ Philipp Joseph von Jariges (Pandin de Jarriges), (* 1706 te Berlijn; † 1770 Berlijn), studeerde rechten te Halle bij Thomasius en Wolff, maakte carrière in diverse rechterlijke functies; werd in 1748 op voorstel van von Cocceji tot president van het Kammergericht te Berlijn benoemd. Hij ondersteunde de rechterlijke hervormingen van von Cocceji en werd na diens dood in 1755 tot grootkanselier benoemd. Hij slaagde er niet in de hervormingen van von Cocceji af te ronden: het door von Cocceji nagelaten ontwerp-landrecht bleef onvoltooid. Wel riep hij de Jurisdictionskommission en de

In het kader van deze visitaties werd ook de rechtspleging in Pruisisch Gelre in 1768, 1771 en 1779 naar de richtlijnen van de Visitationsordnung gevisiteerd.⁸ De daaruit resulterende verslagen en de gedane aanbevelingen voor verbetering, alsmede de daarop gevolgde Visitationsrescripten bieden nader inzicht in de rechtspleging in Pruisisch Gelre, d.w.z. grote delen van de huidige Nederlandse provincie Limburg en het aangrenzende deel van Rheinland-Westfalen, met name de Kreis Geldern. Dit territorium dat tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) reeds door Pruisen was bezet, werd bij de Vrede van Utrecht (verdrag van 2 april 1713) door keizer Karel VI als heer der (Zuidelijke) Nederlanden aan Pruisen afgestaan. Binnen het geheel van de Pruisische provincies heeft het gewest sedertdien een bijzondere positie ingenomen, dankzij het behoud van een speciale door het Verdrag van Utrecht gegarandeerde ‘Verfassung’. Het verdrag voorzag onder meer voorzag in de oprichting van een Justiz-Collegium, dat bevoegd was in hoogste instantie recht te spreken en handhaving van de Gelderse Land- en Stadrechten, het in 1620 door de Aartshertogen Albert en Isabella bekrachtigde en afgekondigde statutaire ‘wetboek’ van het toenmalige Overkwartier van Gelre.

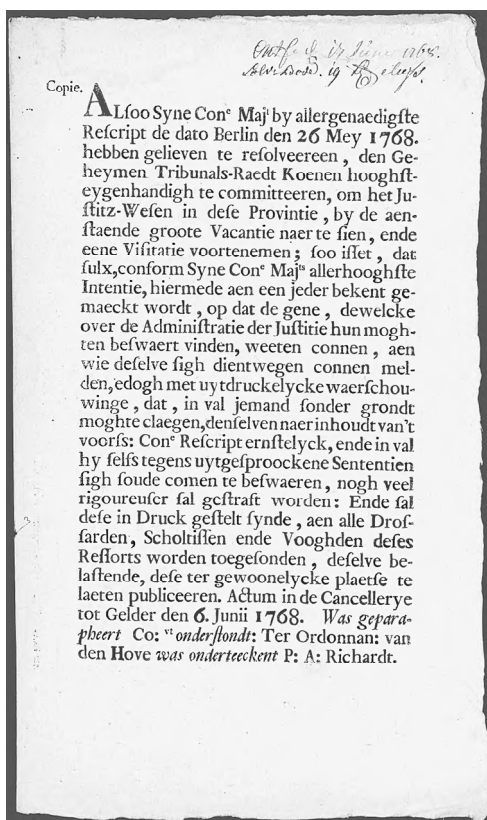
De visitatie van 1768-1769

In een ‘Immediatbericht’ van 26 mei 1768 deed grootkanselier von Jariges aan Frederik II voorstellen voor een visitatie van de gerechtshoven in Pommeren en links van de Elbe. In dit voorstel werd Johann Koenen⁹, raadsheer bij het Ober-Tribunal te Berlijn, belast met de visitatie van de hogere gerechten in Kleef, Gelre, Moers, Oost-Friesland en Minden. Deze voorstellen werden door Frederik II geaccordeerd: ‘Guht ich’.

Examinationskommission in het leven. Zie: Stephan Skalweit, Jariges (Pandin de Jarriges), Philipp Joseph von, in: *Neue Deutsche Biographie* 10 (1974) S. 354-355.

⁸ De in 1783 door grootkanselier von Carmer persoonlijk gehouden ‘Hauptvisitation jenseits der Weser’ (zie Th.J. van Rensch, *Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre*, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique de Limbourg* 113 (1977) blz. 193-268, blz. 242) blijft in het kader van dit artikel buiten beschouwing.

⁹ Johann Koenen (* 1727 te Düren; † Berlijn 1805), studeerde rechten te Duisburg en werd in 1749 aangesteld als referendaris bij de Regiering te Kleef, alwaar zijn oom Abraham Koenen reeds voorzitter was. In 1752 werd hij tot raadsheer bij het Kammergericht te Berlijn benoemd. In 1765 werd hij geheim raadsheer bij het Ober-Tribunal, eveneens te Berlijn. Hij speelde een actieve rol bij de gerechtelijke hervormingen, o.a. als voorzitter van de Immediat-Examinationskommission – ingesteld ter examinering van te benoemen referendarissen en raadsheren bij de hogere rechterlijke colleges – en als lid en vanaf 1791 directeur van de door von Carmer ingestelde Gesetzcommission. In 1802 werd hij benoemd tot president van het Ober-Tribunal. Zie: Andreas Swennicke, *Die Entstehung der Einleitung des Preußischen Allgemeinen Landrechts von 1794* (Ius Commune Sonderhefte, Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 61) Frankfurt am Main, 1993, blz. 27. Voor aanvullende genealogische gegevens, zie: A.A. Vorsterman van der Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, Groningen, 1885, blz. 164-165.

Aan Koenen werd opdracht gegeven het Justiz-Collegium in Pruisisch Gelre aan de hand van de Visitations-Ordnung te visiteren en in het bijzonder aandacht te besteden aan de wijze waarop kanselier en raden toezicht uitoefenden op de subalterne gerechten in hun ressort. Tegen degenen die de visitatie wilden belemmeren, of zich eraan poogden te onttrekken, diende hij desnoods dwangmiddelen toe te passen. Bij rescript van gelijke datum werd het Justiz-Collegium van de komende visitatie op de hoogte gesteld. Kanselier en raden moesten de komende visitatie per circulaire in hun ressort openbaar bekend maken, zodat, conform de Visitations-Ordnung, de justitiabelen in Pruisisch Gelre eventuele klachten over de rechtspleging konden melden.¹⁰

¹⁰ Acta Borussica, XIV, S. 485, no. 205; de visitatie werd bij circulaire van 6 juni 1768 in Pruisisch Gelre bekend gemaakt.

Van 20 september 1768 tot en met 27 september 1768 visiteerde de geheime raadsheer Johann Koenen, vergezeld van raadsheer Grolman en referendaris von der Reck, beiden verbonden aan het Kammergericht te Berlijn, het Justiz-Collegium te Geldern. Koenen deed van zijn bevindingen verslag in een uitvoerig rapport, ingedeeld in twintig hoofdstukken, voorzien van aanbevelingen in de vorm van een concept-Visitationsrescript. Dit model werd ook bij de latere visitaties van 1772 en van 1779 gevolgd.

Het op 27 september gedateerde visitatierapport begint met het functioneren van kanselier en raden.¹¹ Op het moment van visitatie was de functie van kanselier vacant, ten gevolge van het overlijden van kanselier Jean Baptiste Lambert Coninx op 17 augustus 1768.¹² Dit gaf Koenen onmiddellijk de gelegenheid aanbevelingen te doen voor de benoeming van diens opvolger. Van de zittende raadsheren – Petit, Rasoir, de Freneau en de Cabanes – die zijns inziens allen voor het uitoefenen van hun functie voldoende bekwaam waren, kwam zijns inziens raadsheer Frederik Hendrik Petit het meest als nieuwe kanselier in aanmerking, indien de koning er tenminste aan hechtte art. 8 van de Vrede van Utrecht d.d. 2 april 1713 te respecteren, waarbij was bepaald dat alleen katholieke landskinderen in openbare functies in Pruisisch Gelre konden worden benoemd. De koning zou ook kunnen besluiten deze verdragsbepaling te negeren, in navolging van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, die – ondanks dat voor Staats-Opper-Gelre krachtens het Barrièretractaat van 1715 eenzelfde beding gold – wel een protestant tot eerste presiderende raad bij het Staats Hof van Gelre te Venlo hadden benoemd.¹³ Indien de koning zou besluiten, om Petit tot kanselier te benoemen, dan kwamen voor de daardoor openvallende plaats van raadsheer substituut-momboir François Rasoir of Peter Hendrik Coninx het meest in aanmerking. Laatstgenoemde was een zoon van de overleden kanselier. Hij was sinds een half jaar referendaris bij de Regence te Kleef,

¹¹ Berlijn, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStaPK), General Direktorium, I. HA., Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No.1, Generalia und Miscellanea, Bd. VI (1766-1770); zie ook: Acta Borussica XIV, blz. 540, no. 232.

¹² Jan Baptist Lambert Coninx (* Roermond, 24 Juni 1710; † Geldern 1768), zoon van Simon Peter Coninx en van Cunera Gertrudis Portmans; was sinds 1732 raadsheer in en vervolgens sinds 1765 kanselier van het Justiz-Collegium te Geldern; tevens admodiator of pachter der Gelderse domeinen. Het Justiz-Collegium berichtte von Jariges op 19 augustus, dat de kanselier, na gedurende een jaar aan geelzucht te hebben geleden, was overleden ten gevolge 'd'une apostume dans le corps', d.w.z. een abces of tumor. (GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, no. 3, Bediente, vol. 5, 1764-1777); Verzijl vermeldt in het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek ten onrechte, dat Jan Baptist Lambert Coninx in 1779 overleed (NNBW, dl 9, 161-162).

¹³ Gedoeld wordt op Nicolaas Evert Fournier, die in 1733 door de Staten-Generaal tot raadsheer in het Staats Hof van Gelre te Venlo werd benoemd en in 1753 tot eerste presiderende raad bevorderd. Zie: G.H.A. Venner, Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795, Rijksarchief Limburg, Maastricht 1997, blz. 23 en 25.

waar hij gedurende de voorafgaande visitatie op Koenen reeds een uitstekende indruk had gemaakt.¹⁴

Vervolgens stelde hij het functioneren van de subalterne functionarissen bij het Justiz-Collegium aan de orde. De griffier Pierre Anthoin Richardt¹⁵ ‘ist ein sehr brauchbarer geschickter Mann, der besonders die hiesige Landesverfassung wohlht kennt’. Zeer te spreken was hij tevens over de beide ‘cantzellisten’ Wellens en Faldern. Met name Wellens verdiende aanbeveling wegens zijn ‘vorzüglichen Promptitude und Dienstefers’. Hij stelde daarom voor hem tevens tot ontvanger der exploiten te benoemen, hetgeen hem jaarlijks vijftig rijksdaalders salaris extra zou opleveren. Over de leengriffier, deurwaarder en beide bodes maakte Koenen verder geen opmerkingen. De bespreking van de bezoldigingsstaat van het Justiz-Collegium werd door Koenen in zijn beoordeling van de sportulenkas verwerkt. De sportulenkas werd in hoofdzaak gevoed met de bedragen die de procespartijen verschuldigd waren wegens rapportgelden. De hoogte der afdrachten was geregeld in de Sportul-Taxe van 24 juni 1722¹⁶, aangevuld met enkele bepalingen van het Instantie-Reglement van 21 december 1752. Uit de sportulenkas werden ten dele de salarissen bekostigd (een ander deel viel ten laste van de domeinen), alsmede de benodigde voorzieningen (papier, kaarsen, was etc.). Aangezien de opbrengsten van de sportulenkas niet toereikend waren voor de bezoldiging van het Justiz-Collegium, was op voorstel van de toenmalige visitor Abraham Koenen op 11 december 1751 besloten, dat de Staten van Pruisisch Gelre het tekort jaarlijks zouden aanvullen. De salariskosten van het Justiz-Collegium beliepen jaarlijks 4389 rijksdaalder en 12 stuiver. Daarvan kwam 2304 rijksdaalders en 12 stuivers ten laste van de domeinen. De overige 2085 rijksdaalders kwamen in beginsel ten laste van de sportulenkas. De Staten van Pruisisch Gelre dienden de eventuele tekorten aan te zuiveren. Deze subsidie werd jaarlijks opnieuw bepaald. Aangezien Koenen niet geheel content was met de wijze waarop de boekhouding werd gevoerd, stelde hij daartoe een bijzonder Sportul-Reglement voor.

Volgens de Visitations-Ordnung van 1754 diende de visitor in het bijzonder aandacht te besteden aan processen, die na een jaar nog niet waren afgedaan. Koenen kweet zich op grondige wijze van deze taak. Er was sprake van 31 ‘zwevende’ processen in eerste aanleg en negen ‘zwevende’ revisieprocessen. Hij

¹⁴ Op basis van deze aanbevelingen besloot von Jariges op 1 februari 1769 Frederik Hendrik Petit tot kanselier en stadhouder der lenen te bevorderen en in de daardoor opgevallen plaats van raadsheer Peter Heinric Coninx te benoemen. Berlijn, GStaPK, General Direktorium I HA. Rep. 64, Oranisches Archiv. V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, Vol. 5 (1764-1777).

¹⁵ Griffier 1749-1779.

¹⁶ De verordeningen die in dit artikel worden geciteerd zijn – tenzij anders aangegeven – in facsimile te raadplegen via de website <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp> (zoeken op datum of trefwoord).

constateerde een aantal mogelijke oorzaken van vertraging bij de afdoening van processen in eerste aanleg. Hij weet deze deels aan het feit, dat kanselier en raden te lichtvaardig aan advocaten uitstel en relief (opheffing van verstek) toestonden, dan wel *venia triplicandi*, d.w.z. toestemming om van tripliek (en quadrupliek) te dienen. Daarnaast was hij van mening dat de rolrechters niet in voldoende mate gebruik maakten van hun bevoegdheden om *ex officio* besluiten te nemen, waardoor de procesgang bespoedigd kon worden; terwijl ook besluitvormingsprocessen in de raadkamer te traag verliepen. Ten aanzien van de afdoening van revisiezaken constateerde hij dat er sprake was van ernstige achterstanden. Bij de invoering van het Instantie-Reglement van 21 december 1752 was bepaald dat in het geval van herziening van vonnissen gewezen door het Justiz-Collegium ('grote revisie'), de procesakten dienden te worden overgezonden naar het Hofgerecht te Kleef, alwaar vier revisie-commissarissen de zaak opnieuw zouden beoordelen, alvorens zich naar Geldern te begeven, om aldaar tezamen met drie raadsheren van het Justiz-Collegium, die niet eerder bij de zaak betrokken waren geweest, uitspraak te doen. Doordat de Kleefse revisie-commissarissen zich aan hun verantwoordelijkheden ter zake onttrokken, moest Koenen constateren, dat de 'Clevische Revision' feitelijk tot stilstand was gekomen, waardoor negen processen reeds geruime tijd niet konden worden afgedaan. Deze constatering leidde ertoe, dat bij rescript van 17 december 1768 grootkanselier Von Jariges het Kleefse Hofgerecht een ernstige reprimande toediende. De nalatige revisie-commissarissen von Forell en Emminghaus werden van hun taak ontheven en vervangen door de raadsheren Beimann en Schlechtendahl.¹⁷

¹⁷ GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No 3, Bediente, vol. 6 (1778-1794), Acta betref. die Bestallung der Revisions-Räthe in Geldernschen Sachen:

Friedrich König etc.

Unsern etc. Wir haben aus den Berichten des geldernschen Justiz-Visitoris, Geheimen Tribunal-Raths Koenen, missfällig ersehen, dasz die Geldernschen Revisions-Sachen bisher zum theil dadurch sehr aufgehalten worden, daß von den revisoribus der Clevische Geheimen Regierungs-Rath von Forell, wegen seine podagrischen Zufälle und der Geheime Regierungs-Rath Emminghaus wegen seiner vielen Commissionen vor unseren auswärtigen Departement, sich nicht dazu abmüssigen können, wodurch einige dieser Revisions-Sachen mehr als 10 Jahre liegen geblieben, ungeachtet die Relationen zum Theil schon aber so lange fertig gewesen.

Diese unserer landsväterliche Absicht, einem jeden schlaunige Rechtspflege anzudeihen zu lassen zuwieder laufende Misbrauch, habe uns veranlasset:

Anstatt der obbemeldte Geheimen Regierungsräthe von Forell und Emminghaus die dortige Geh. Reg. Räthe Beimann und Schlechtendahl, als welche eine hinlängliche Kenntniß der Niederteuschen Sprache besitzen solle, zu Revisionibus in Geldernschen Sache zu bestallen und ihnen sowohl als den übrig bleibende beide Revisionibus den geh. Reg. Räthen Grollmann und Zur Heijden, hiermit aufzugeben, sich längstens binnen sechs wochen zur Abmachung [der schwebende] Revisions-sachen nach Geldern zu verfügen, auch künftig, so oft nur wenigstens 4 sachen fertig, damit vor zu fahren; wobei übrigens unser gnädigste Wille ist, daß den Geh. Reg. Rath Forell, wegen der von ihm bereits ausgearbeitete Sachen die Hälfte der ihm

Ten aanzien van de wijze van procederen bij het Justiz-Collegium concludeerde de geheime raadsheer Koenen, dat deze nog in hoofdzaak werd bepaald door de Gelderse Land- en Stadsrechten van 1620, aangevuld met enkele reglementen, instructies en plakkatens zoals afgedrukt in de appendix van de in 1740 te Venlo verschenen editie¹⁸, alsmede enkele aanvullende voorschriften, zoals neergelegd in het provisionele reglement van 2 mei 1739, en tenslotte door het Instantie-Reglement van 21 december 1752, aangezien de *Codex Fridericianus* vanwege de bijzonder ‘Verfassung’ van Pruisisch Gelre, aldaar niet was ingevoerd.¹⁹

De naleving van het door zijn oom Abraham Koenen ontworpen Instantie-Reglement was zijns inziens voor verbetering vatbaar. Hij achtte het wenselijk, ter voorkoming van het lichtvaardige instellen van revisie, om de hogere boete voor ten onrechte verzochte revisie van zestig rijksdaalder, zoals voorzien bij het reglement van grote revisie van 1679, ook toe te passen in geval van kleine revisie, waar krachtens het reglement van kleine revisie van 1613 een boete van 25 rijksdaalder was voorzien, indien het vonnis van het subalterne rechter door het Justiz-Collegium werd bevestigd. Hij stelde voor daartoe het Instantie-Reglement aan te passen.

Ten aanzien van het materiële recht constateerde hij, dat overal in Pruisisch Gelre recht gesproken werd op basis van de Gelderse Land- en Stadsrechten (GLS) en dat het *ius civile romanum et canonicum* er subsidiaire gelding had. In leenzaken werden de *principia* van het GLS gevolgd; als subsidiair recht diende hier volgens het Justiz-Collegium het longobardische recht als uitgangspunt, ‘wiewohl der Fall nicht vorgekommen seijn soll’.

Koenen toonde zich ook bezorgd over de kwaliteit en kwantiteit van de bij het Justiz-Collegium geadmiteerde advocaten. Ten tijde van de visitatie waren slechts vijf van de

sonst zugekommenen Gebuhren passiert, die anderen Hälfte aber unter die beide neue Revisoren vertheilet werden sollen.

Ihr habt also hiedurch das erforderliche weiter zu verfügen. Seie etc. Berlin den 17. dec. 1768 ad mand. Jariges.

¹⁸ Gedoeld wordt op de vierde editie van de Gelderse Land- en Stadsrechten, die in 1740 te Venlo werd gedrukt door Henricus Korsten. De appendix bevatte o.a. het Eeuwig Edict van 12 juli 1611, het Privilegium de non evocando van 1310, de nieuwe kanselarij-instructie van 20 juni 1609, het reglement van kleine revisie van 16 september 1613, het reglement ter zake van de wraking van rechters van 25 mei 1669, het reglement voor advocaten en procureurs ter zake van het instrueren en furneren van processen van 8 januari 1674, het reglement ter zake van grote revisie van 24 november 1679, de reglementen ter zake van de lenen van 30 juni 1671 en van 11 maart 1676, alsmede het reglement van 25 juni 1671 betreffende de ‘belooninghe’ van schouten, schepenen, advocaten, secretarissen, deurwaarders en boden wegens het verrichten van diverse proceshandelingen. Zie: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620, Arnhem 1996 (Werken Stichting OVR, no. 25), blz. lxxv-lxxviii. Zie tevens: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

¹⁹ Th.J. van Rensch, Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre, blz. 232-242

beschikbare zes plaatsen bezet.²⁰ Sommige advocaten leken hem te zeer tot chicaneren geneigd, terwijl anderen hem slechts als middelmatig voorkwamen. Hij waarschuwde voor het risico, dat indien er onvoldoende inheemse advocaten en procureurs voorhanden zouden zijn, rechtzoekenden zich genoodzaakt zouden kunnen zien zich tot ‘fremde zum theil schlechte Advocaten oder Procuratores im Österreichischen und Holländischen Geldern, oder auch im Cöllnischen zu wenden, welche sich theuer bezahlen lassen, und gleichwohl dafür schlechte Dienste leisten’.

Ten aanzien van de verhouding tussen het Justiz-Collegium en de subalterne rechtbanken in Pruisisch Gelre maakte Koenen eveneens een aantal behartenswaardige opmerkingen. Zo merkte hij op, dat alle subalterne gerechten bestonden uit schout, zeven schepenen en secretaris. Zij werden alvorens te worden benoemd aan een examen onderworpen. De schepenen ‘welche mehrentheils schlechte Leute sind’ werden alleen geëxamineerd aan de hand van de Gelderse Land- en Stadsrechten. Aangezien het schepenambt meer noodzakelijk dan lucratief was, vonden de gerechtsheren ten plattelande vaak onvoldoende vrijwilligers en werden schepenen onder dwang aangewezen. De schepenen plachten vonnis te wijzen, nadat hen de procesakten waren voorgelezen en de schout hen uiteengezet had, waarop zij moesten letten, waarna hij het aan hun wijsheid overliet tot een oordeel te komen, dat vervolgens door de secretaris op schrift werd gezet. De schepenbanken waren op grond van GLS 282, art. 2 bevoegd in reële acties, dat wil zeggen procedures wegens betwiste onroerende zaken. Vanwege het vaak grote financiële belang werden dergelijke zaken bij voorkeur als bezitsacties geconstrueerd, zodat ze, met voorbijgaan van de schepenbank, in eerste aanleg aan het Justiz-Collegium konden worden voorgelegd (nieuwe kanselarij-instructie van 1609, art. 28).

Het Justiz-Collegium oefende tot dusverre toezicht uit op de subalterne rechtbanken, door hen van tijd tot tijd hun protocolboeken te laten inzenden en deze door de

²⁰ In 1714 bepaalde Frederik Willem I reeds, op voorstel van de Interim-Commission, dat er bij het Justiz-Collegium slechts zes geadmitteerde advocaten en drie procureurs zouden zijn. Ten bewijze, dat er een vacature was, diende het Justiz-Collegium het patent van een overleden of teruggetreden advocaat of procureur in te nemen en op te zenden naar het General-Direktorium te Berlijn, alvorens tot aanstelling van een nieuwe kon worden overgegaan. (GStaPK, I HA, Rept. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, Vol. 1, 1704-1714, missive van Interimscommission d.d. 17 februari 1714). Toen in december 1714 – in plaats van de tot momboir aangestelde advocaat Petrus Simon Coninx – de licentiaat Johan Egbert Portmans tot advocaat benoemd werd, zond het Justiz-Collegium het patent van Petrus Simon Coninx als advocaat, d.d. Berlijn 26 juni 1714, met de voordracht van Portmans aan het General-Direktorium. Toen in maart 1736 griffier Voeten wegens zijn aanhoudende indispositie besloot terug te treden ten gunste van zijn adjunct met recht van opvolging, advocaat Tilman de Haes, moest deze zijn positie als advocaat opgeven. Op 9 maart 1736 zond het Justiz-Collegium derhalve diens in 1719 verleende patent eveneens terug aan het General-Direktorium. (GSTaPK, I HA, Rept. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No. 3, Bediente, Vol. 3, 1730-1747).

momboir te laten controleren. Koenen achtte dit onvoldoende; hij stelde voor het Justiz-Collegium op te dragen, de ondergerechten voortaan driejaarlijks te visiteren.

In zijn visitatieverslag besteedde Koenen verder onder meer aandacht aan het hypotheekwezen, de inrichting van de zorg voor wezen en curandi en de inrichting van consistoriale aangelegenheden. Ten aanzien van het hypotheekwezen toonde hij zich bezorgd over het ontbreken van openbare registers in de vorm van Hypotheekboeken, zoals krachtens de in Pruisisch Gelre niet ingevoerde Concurs-Verordnung van 4 februari 1722²¹ was voorgeschreven. Hij achtte het daarom noodzakelijk daarin door middel van een speciale instructie te voorzien.²² Ten aanzien van de organisatie van de zorg voor wezen en curandi merkte hij op, dat er in Pruisisch Gelre geen afzonderlijk Pupillen-Collegium bestond, maar dat het Justiz-Collegium was belast met het toezicht op de voogdij over wezen en curandi van 'eximirten', d.w.z. degenen die het *privilegium fori* van de raad genoten, zoals koninklijke ambtenaren en leden van de Staten. Hij achtte het hier wenselijk de meldingsplicht van de geestelijkheid aan te scherpen. Vrij uitvoerig was hij over de inrichting van consistoriale aangelegenheden, die aanzienlijke verschillen vertoonde ten opzichte van hetgeen in de protestantse delen van Pruisen gebruikelijk was. Op grond van de Vrede van Utrecht was de kerkelijke jurisdictie van de bisschop van Roermond gehandhaafd en diende de koning bij te dragen in diens bezoldiging. Voor geschillen betreffende huwelijken en verlovingsen was het Officialaat te Roermond de competente rechter. Voor de tenuitvoerlegging van kerkelijke vonnissen kon de bisschop beroep doen op het Justiz-Collegium als *brachium saeculare*. Consistoriale aangelegenheden van protestantse ingezetenen werden bij gebrek aan beter behandeld door de Kriegs- und Domänenkammer, aangezien het Justiz-Collegium enkel uit katholieken bestond. Koenen achtte hier aanvullende maatregelen noodzakelijk.

Zijn aanbevelingen legde Koenen neer in de vorm van een op naam van Frederik II gesteld Visitations-rescript, dat door de koning bekrachtigd, op 30 juni 1769 door von Jariges, von Furst en von Munchausen werd ondertekend en aan het Justiz-Collegium toegezonden.

Dit Visitations-Rescript omvatte veertien richtlijnen die kanselier en raden te Geldern dienden na te leven. Deze richtlijnen betreffen o.a. de behandeling van rekestten, het voorkomen van overbodige vertragingen in processen door het verlenen van *venia triplicandi* en relief, de wijze van relateren van zaken door de raadsheer-rapporteur in raadkamer, de inrichting van een distributie-boek als hulpmiddel voor de kanselier om

²¹ Chr.O. Mylius (ed.), *Corpus Constitutionum Marchicarum*, Berlijn [1737]-1755, dl. 2.2, blz. 103, no. 39

²² Over de problemen rondom de invoering van hypotheekboeken in Pruisisch Gelre, zie: Van Rensch, Hof van Justitie, blz. 243-245; de door Johann Koenen opgestelde concept-instructie betreffende de inrichting van hypotheekboeken werd bij rescript van 30 juni 1769 uitgevaardigd; zie von Cocceji, NCC, dl. 4, Verordnungen 1769, no. 46.

beter toezicht te kunnen uitoefenen op de voortgang van aanhangige processen, de wijze van rapporteren in zaken van hoger beroep van uitspraken van de ondergerechten, de behandeling van grote revisie-zaken in samenspraak met de Kleefse revisie-commissarissen en het *ex officio* ingrijpen door de kanselier, indien door nalatigheid van advocaten in lopende procedures stilstand was opgetreden. Krachtens dit Visitations-rescript dienden kanselier en raden voortaan driejaarlijks de subalterne rechtbanken te visiteren. Zij moesten daarbij in het bijzonder aandacht besteden aan de actieve participatie van de schepenen en de absentie dan wel regelmatige presentie van advocaten en procureurs; de regelmatige instructie van processen; de rechtmatigheid van de in rekening gebrachte proceskosten en dergelijke meer. Ten aanzien van consistoriale aangelegenheden van protestantse ingezetenen werd bepaald, dat het Justiz-Collegium erop toe diende te zien, dat de ondergerechten zich daarmee niet zouden inlaten, maar dat deze voortaan door de Kleefse Regering *per modum commissionis* zouden worden afgedaan.

Het Visitations-Rescript gold als een verordening, die door middel van een circulaire aan de subalterne gerechten en door aanplakking op het aanplakbord van het Justiz-Collegium aan de advocaten bekend gemaakt diende te worden.

De visitatie van 1772-1773

In april 1772 gaf grootkanselier Fürst von Kupferberg²³ wederom opdracht tot het houden van een visitatie van de provinciale gerechtshoven.²⁴ Opnieuw werd de geheime tribunaalraad Koenen met de visitatie van de gerechtshoven 'jenseits der Weser' belast. Ten aanzien van de visitatie van het Justiz-Collegium te Geldern ontving hij op 20 juni 1772 opdracht bij de komende visitatie er speciaal op te letten of het Visitations-Rescript van 1769 er werd nageleefd en of de subalterne rechtbanken door kanselier en raden naar behoren gevisiteerd waren. Daarnaast diende hij te berichten over de invoering van hypotheekboeken in Pruisisch Gelre op

²³ Carl Joseph Maximilian Fürst von Kupferberg (1717-1790) was als medewerker van Cocceji betrokken bij diens gerechtelijke hervormingen. In 1750 en 1751 vergezelde hij Cocceji bij visitatiereizen in Silezië en Pruisen. In 1770 werd hij na de dood van Jariges tot grootkanselier benoemd, in de verwachting dat hij de gerechtelijke hervormingen van Cocceji zou kunnen voltooien. Fürst wekte vanaf 1774 in toenemende mate het misnoegen van Frederik II, wegens het uitblijven van voorstellen van een omvattende hervorming van de rechtspraak. In de nasleep van het Müller-Arnold-proces werd hij op 11 december 1779 door Frederik II als grootkanselier afgezet en vervangen door Von Carmer. Zie: Lotte Knabe, Fürst von Kupferberg, Carl Joseph Maximilian, in: *Neue Deutsche Biographie* 5 (1961), S. 693-694.

²⁴ *Acta Borussica* XV, S. 600, no. 241

voet van het reglement van 30 juni 1769²⁵. Andere aandachtspunten waren de naleving van het sportulenreglement en het registratuurreglement.²⁶

De Visitations-Ordnung van 22 april 1754 diende opnieuw tot uitgangspunt van de visitatie, zoals blijkt uit de circulaire van 13 augustus 1772, waarmee kanselier en raden de komst van Koenen aan de subalterne rechtbanken bekend maakte. Blijkens het door Koenen opgestelde ‘Plichtmässige commissarisschen Bericht betreffend die Visitation des geldrische Justiz-Collegii’ heeft Koenen in de periode van 20 augustus tot en met 25 augustus, vergezeld van de referendaris Kircheisen, Geldern bezocht.

Ten aanzien van kanselier en raden had Koenen bij deze gelegenheid niets negatiefs te melden. Kanselier Petit had zich veel moeite gegeven om het Justiz-Collegium ervan te doordringen, dat het oogmerk van de koning gericht was op ‘eine kurze und zugleich gründliche Rechtspflege’. Alle raadsheren vervulden hun ambtsplichten ‘mit vielem Fleiß und Eifer’; met name raadsheer Peter Heinrich Coninx onderscheidde zich door ‘außerordentlichen Fleiß und Application’.

Koenen constateerde, dat de aanbevelingen ter bespoediging van de afdoening der processen werden nageleefd. De in 1768 geconstateerde misstanden waren grotendeels weggewerkt. Minder tevreden was hij over de advocatuur. Op zijn aanbeveling was in 1768 een verbod uitgevaardigd om buitenlandse advocaten aan te zoeken. Dit verbod werd in de praktijk door procespartijen ontduken, doordat zij pleitnotities en dergelijke door niet-geadmitteerde advocaten lieten opstellen en deze zelf onder hun eigen naam indienden. Koenen achtte het wenselijk ook deze praktijk te verbieden ‘weil durch dergleichen Aufsätze die Sache schlecht instruiert, und die Partheijen ohne Nutzen ums Geld gebracht werden, indem die fremden Advocaten sich ihren Arbeit theuer bezahlen lassen’.

Ten aanzien van de in 1769 opgedragen visitatie van de subalterne rechtbanken constateerde Koenen, dat deze in 1771 voor het eerst was uitgevoerd. Hij verbaasde zich er echter over, dat – hoewel er bij diverse rechtbanken ernstige misstanden waren gesignaleerd – er nog niet in alle gevallen door middel van een Visitations-Bescheid maatregelen ter verbetering waren voorgeschreven. Zowel kanselier Petit, als de raadsheren Rasoir, de Freneau en de Cabanes, hadden weliswaar verslag gedaan van de door hen uitgevoerde visitaties, maar zij hadden geen aanbevelingen gedaan ter verbetering. Een gunstige uitzondering was hier opnieuw raadsheer Coninx, die ‘sich vorzüglich viele mühe gegeben hat’.²⁷ Koenen heeft het Justiz-Collegium op hun

²⁵ Cocceji, NCC, dl. IV, Verordnungen 1769, no. 46

²⁶ GStaPK, General Direktorium I. HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Geldern, No. 1, Generalia und Misc., Bd. VII (1771-1786), rescript d.d. 20 juni 1772

²⁷ Coninx heeft in augustus en september 1771 een twintigtal schepenenbanken in het ‘Amt’ Kessel gevisiteerd; naar aanleiding van zijn bevindingen heeft hij een provisionele instructie opgesteld ten behoeve van de door hem gevisiteerde gerechten; zie: ‘Instructie provisioneel door den hr. raedt Coninx

‘Nachlässigkeit’ geweest en hen opdracht gegeven alsnog met bekwame spoed Visitations-Abschiede op te stellen voor de subalterne rechtbanken, conform art. 11 van het Visitations-Rescript van 1769.

Uitvoerig berichtte Johann Koenen over de invoering van de hypotheekboeken. Tot zijn teleurstelling was er nog geen begin gemaakt met de tenuitvoerlegging van het reglement van 30 juni 1769. Het Justiz-Collegium voerde ter verontschuldiging aan, dat de Staten van Pruisisch Gelre tegen de invoering een bezwaar hadden ingediend bij de koning. Het Justiz-Collegium had deze bezwaren aangegepen om de invoering van de hypotheekboeken op te schorten. Volgens Koenen was dit uitstel niet terecht, aangezien de Staten tegen de introductie geen wezenlijke bezwaren zouden hebben aangevoerd. Wel bleek hij van mening, dat invoering van hypotheekboeken bij de subalterne rechtbanken problematisch zou kunnen zijn, aangezien deze over onvoldoende gekwalificeerd personeel beschikten om deze administratief complexe taak naar behoren uit te voeren. Koenen gaf daarom in overweging, de invoering van de hypotheekboeken tot een aandachtspunt te maken bij de door het Justiz-Collegium uit te voeren toekomstige visitaties van de subalterne rechtbanken. Aangezien dit voor het Justiz-Collegium een aanzienlijke taakverzwaring betekende, stelde hij tevens voor een deel van de visitaties over te laten aan de momboir.

Ook deze visitatie mondde uit in een door Koenen ontworpen Visitationsrescript, dat op 22 januari 1773 door grootkanselier Fürst, auf Seiner Königl. Majestäts allergnädigsten Special-Befehl, werd ondertekend. In hoofdzaak bevatte het Visitationsrescript voorschriften ter verbetering *ratione modi procedendi*. Opmerkelijk is het voorschrift, dat in zaken die geen breedvoerig betoog behoeften en in spoedeisende zaken mondeling geprocedeerd diende te worden. Dit gold bijvoorbeeld voor geschillen betreffende wissels, alimentatie, injurie (belediging), namptissement (borgstelling), liquidatie van rekeningen, beslag en dergelijke. Dergelijke zaken dienden niet schriftelijk te worden behandeld, maar ten overstaan van de rechter commissaris mondeling afgedaan. Verbalen moesten mondeling te worden voorgedragen en niet bij geschrifte ingediend. Het Justiz-Collegium behoorde elke maandag de advocaten tegen 10 uur bijeen te roepen en hen door de deurwaarder de weeklijst te laten voorlezen. In deze lijst moesten alle zaken die op de rol stonden, alsmede de verbalen ten overstaan van commissarissen, de beëdigingen, de getuigenrol, de inrotulatie van procesakten en de te publiceren vonnissen worden opgenomen. In processen die op grond van hun wijldropigheid of hun bijzondere belang als communicatoire procedure, d.w.z. door uitwisseling van schriften, werden gevoerd, moesten de termijnen voor het wisselen van stukken daarentegen worden verlengd, om te bewerkstelligen dat er minder vaak

bij de gerichtsvisitatie tot Helden, den 20. septembris 1771 geschiedt voorgegeven; deze instructie had een informeel karakter en is vermoedelijk ter plaatse aan de gerechtsscretaris gedictieerd.

verzoeken tot uitstel zouden moeten worden ingediend. Deze verruiming van de termijn van antwoord diende te worden gecompenseerd met een strengere toepassing van de regel, dat hoogstens twee maal uitstel verleend werd. Een derde uitstel kon slechts in zeer bijzondere gevallen worden verleend. *Dilationes ex gratia* (uitstel bij wijze van gunst) en *dilationes sine spe ulterioris* (uitstel zonder uitzicht op een allerlaatste uitstel) mochten niet meer worden verleend.

Aangezien volgens het geldende procesreglement de termijnen in zaken die communicatoir of ten verbale geïnstrueerd worden peremptoir waren, diende verstek voortaan *ex officio* te worden verleend. Een verzoek van de advocaat van wederpartij was daartoe niet langer noodzakelijk. Het zelfde gold voor het leveren van bewijs, aangezien de wettelijk termijn van zes weken volgens het GLS peremptoir was. Relief of restitutie wegens verzuimen mocht voortaan slechts worden toegestaan wegens de in het GLS genoemde gronden.²⁸ Ten aanzien van de problematiek van de invoering der hypotheekboeken bevatte het Visitations-Rescript opmerkelijk genoeg geen nieuwe voorschriften. Het Visitations-Rescript sloot af met de opdracht 'die Visitations-Abschiede für die Untergerichten unverzüglich zu entwerfen'.

Het is onduidelijk op welke wijze het Justiz-Collegium aan de aanwijzingen van het Visitations-Rescript gevolg heeft gegeven. Een indicatie dat het toezicht op de subalterne gerechten inderdaad werd verscherpt vindt men in de verordening van 30 september 1776, waarbij maatregelen werden getroffen tegen de activiteiten van wegens incompetentie ontslagen rechterlijke officieren en tegen uitheemse advocaten en procureurs. Het Justiz-Collegium verbood bij deze gelegenheid krachtens kabinetsorder, op straffe van vestingarrest, aan amptlieden, schouten, rechters, secretarissen en advocaten, die wegens incompetentie uit hun ambt waren ontzet, door het geven van onware voorstelling van zaken over de toedracht onrust te veroorzaken. Tevens herhaalde men het op 14 januari 1746 uitgevaardigde verbod, uitheemse advocaten, procureurs en practizijns te gebruiken voor het opstellen van procesakten, zoals communicatoire geschriften en *dictamina* ter rolle. Dergelijke geschriften mochten alleen worden toegelaten, indien zij door een geadmitteerde advocaat waren ondertekend. Amptlieden, drossaarden, schouten, voogden en secretarissen mochten zich bij het vervullen van hun ambtsverplichtingen evenmin door vreemde advocaten laten bijstaan, op straffe van arbitrale correctie. Op 4 augustus 1777 vaardigde het Justiz-Collegium op aanwijzing van de grootkanselier von Fürst een nadere instructie ter verkorting van de procesduur uit. Men beval de subalterne rechtbanken processen zo spoedig mogelijk te instrueren en af te handelen.

²⁸ GLS 303, art. 14 en 15 noemt als zaken waarin *restitutio in integrum* of *relief* kan worden verleend: verstek ten gevolge van gevangenis, bedlegerige ziekte, bedevaart, afwezigheid in het algemeen belang, onweer, watersnood, oorlog, vrees voor vijanden, dodelijke ziekten van gedaagde of naaste verwanten, pest, of bruiloft. Ook gedaagd zijn voor een hogere rechter geldt als verschonende omstandigheid.

Nalatige rechterlijke officieren, secretarissen en advocaten riskeerden ontslag en vestingarrest. Amptlieden, schouten en voogden dienden ervoor te zorgen, dat 'oude' processen vóór 1 november werden afgedaan: zij dienden daartoe desnoods, buiten bezwaar van partijen, buitengewone gerechtsdagen uit te schrijven. In hun jaarlijkse proceslijsten moesten zij de oorzaak van eventuele vertragingen nauwkeurig vermelden.

De Visitatie van 1779

Met enige vertraging ten gevolge van de Beierse Successieoorlog (1778-1779), belastte grootkanselier Fürst op 8 juni 1779 Johann Koenen opnieuw met een visitatie van de gerechtshoven in de Westfaalse provinciën.²⁹ Nadat de visitatie op de gebruikelijke wijze, onder verwijzing naar de Visitations-Ordnung van 1754 op 12 augustus 1779 per circulaire in Pruisisch Gelre bekend gemaakt was, visiteerde Koenen, thans vergezeld van Kammergerichts-Referendarius von Gerlach, van 24 augustus tot 28 augustus 1779 het Justiz-Collegium te Geldern. Zijn rapport volgde de inmiddels bekende indeling.

Kanselier en raden hadden zich volgens Koenen ten zeerste ingespannen om de afdoening van processen te bespoedigen. Zij hadden hun ambtsplichten met veel ijver waargenomen. Dit gold wederom in het bijzonder voor raadsheer Coninx, die zich 'auf eine verzügliche Art' onderscheidde 'durch fleiß und Geschicklichkeit'. Coninx dankte deze lofprijzing vermoedelijk aan de op zijn initiatief doorgevoerde reorganisatie van griffie en registratuur bij het Justiz-Collegium. Nadat de griffier Pierre Anthoin Richardt in januari 1779 was overleden, werd op instigatie van Peter Heinrich Coninx een splitsing doorgevoerd tussen de functies van griffier en archivaris-registrator, ten einde de situatie bij het Justiz-Collegium meer in overeenstemming te brengen met de gebruikelijke werkwijze bij de andere gerechtshoven in de Pruisische provinciën. Het daartoe door Coninx opgestelde concept-reglement voor griffier en archivaris-registrator was op 6 maart 1779 door Fürst ter ondertekening aan Frederik II voorgelegd en door deze goedgekeurd. Op dezelfde dag werd de bij de vorige visitatie reeds geprezen cancellist Jean Dominique Wellens tot griffier benoemd; de *candidatus juris* Carl Philipp de Haes werd als registrator aangesteld.³⁰ Het visitatierapport meldde ten aanzien van deze doorgevoerde reorganisatie slechts, dat de nieuwe registrator pas onlangs met zijn

²⁹ Acta Borussica XVI/2, S. 520, no. 431

³⁰ GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No.3, Bediente, vol. 6 (1778-1794)

werkzaamheden was begonnen en dat hij ‘mit der rangirung der Acten und completierung der Rubriquen bereits einen sehr guten Anfang gemacht [hat]’.

Niet te spreken was Koenen over het gebrek aan voortgang dat was geboekt bij de invoering van de introduceren van de zogeheten ‘Hypothequen-Bücher’. Ondanks het Visitations-Rescript van 1773 was hier nog maar een bescheiden begin gemaakt, aangezien kanselier en raden pas op 23 juli 1779 een verordening ter zake van het opstellen van hypotheekregisters betreffende de Gelderse lenen hadden doen uitgaan.³¹

Op het moment van de visitatie waren bij het Justiz-Collegium slechts 25 processen aanhangig. De meeste daarvan waren nog geen jaar in behandeling; voor zo ver er sprake was van vertraging, werd deze wederom veroorzaakt doordat de Kleefse revisiecommissarissen de zaken te traag afdeden. Hoewel het Visitations-Rescript van 1769 voorschreef, dat zij zich telkens wanneer vier processen geïnstrueerd waren naar Geldern moesten begeven, teneinde samen met hun collegae van het Justiz-Collegium vonnis te wijzen, hadden zij het aantal zaken tot tien laten oplopen, alvorens zich van hun taak te kwijten.

Over de advocaten en procureurs bij het Justiz-Collegium had Koenen dit maal niets aan te merken.

Ten aanzien van het toezicht op de subalterne banken constateerde Koenen, dat hier nog onvoldoende gevolg was gegeven aan het Visitations-Rescript van 1773. Hoewel kanselier en raden inmiddels een Visitations-Abschied voor de de ‘Untergerichten’ had opgesteld, was dit nog niet aan hen toegezonden; een hervisitatie had evenmin plaatsgevonden. Van de aanbeveling het Justiz-Collegium te belasten met de invoering van de hypotheekboeken op lokaal niveau was evenmin iets terecht gekomen.

Bij zijn bespreking van de consistoriale aangelegenheden constateerde Koenen, op instigatie van Peter Heinrich Coninx, auteur van *‘Quelques remarques sur l’éducation publique dans la Gueldre prussienne’*, dat het aanbeveling verdiende het Justiz-Collegium te belasten met het toezicht op het katholieke onderwijs. Met name de inrichting van het onderwijs zou voor verbetering vatbaar zijn.³²

Het door Koenen opgestelde Visitations-Rescript werd op 23 oktober 1779 door grootkanselier Fürst ondertekend. In de inleiding van het rescript kregen kanselier en raden lof toegezwaaid wegens het goeddeels realiseren van de voorschriften van de

³¹ Over de stagnerende invoering van hypotheekboeken in Pruisisch Gelre, zie: Van Rensch, Hof van Justitie, blz. 243-245.

³² Over de bemoeienis van Peter Heinrich Coninx met de totstandkoming van het schoolreglement in Pruisisch Gelre, zie: H.J. Knoors, De Gelderse onderwijshervormer Peter Heinrich von Coninx 1746-1814 (Venrays Verleden dl. 3, Venray z.j. (1985); Gregor Hövelmann, Bildungsarbeit im 18. Jahrhundert dargestellt am Beispiel des Katholiken Peter Heinrich von Coninx, Chefs der Oberbehörde für Preußisch Geldern, in: G. Hövelmann, Zur Landesgeschichte am unteren Niederrhein, Geldern 1987 (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 88), blz. 482-499.

eerdere Visitations-Rescripte van 1769 en van 1773. Ten aanzien van de trage afdoening van grote revisiezaken legde hij de blaam opnieuw goeddeels bij de raadsheren van het Kleefse Hofgericht. Voortaan dienden Kanselier en raden, wanneer vier grote revisiezaken naar Kleef waren afgezonden, binnen drie maanden te rappelleren. Indien de Kleefse commissarissen niet tijdig reageerden, dan rustte er een meldingsplicht op kanselier en raden, opdat de grootkanselier onmiddellijk zou kunnen ingrijpen.³³ De achterstand bij het invoeren van hypotheekboeken viel echter niet te billijken. Kanselier en raden moesten zo spoedig mogelijk zorg dragen voor invoering daarvan, conform het reglement dat in 1769 reeds was toegezonden.

In het Visitations-Rescript werden vervolgens ten aanzien van de rechtspleging nog een aantal opmerkingen gemaakt. Indien procespartijen zich met bezwaren over subalterne banken tot het Justiz-Collegium wenden, dan behoorde het Justiz-Collegium de subalterne rechters ter verantwoording te roepen, zonder dat men de klager verplichtte tegen het subalterne gerecht in kwestie zelf op eigen kosten een procedure aan te spannen. Advocaten dienden de peremptoire termijn voor het leveren van bewijs te respecteren; indien zij dit niet deden, moest conform het Visitations-Rescript van 1773 *ex officio* verstek worden verleend. Aangezien de getuigenverhoren niet behoorlijk werden geprotocolleerd, moesten kanselier en raden de *commissarios examinis testium* daartoe te instrueren. Ten aanzien van de '*gravamina appellationis* und *revisionis*' werd geconstateerd dat deze vaak in te algemene termen werden geformuleerd; de advocaten dienden er zorg voor te dragen, dat de bezwaren specifiek werden geformuleerd.

Over het toezicht op de katholieke scholen werd verder niets gezegd. Peter Heinrich Coninx voelde zich echter voldoende geautoriseerd om in december 1779 een enquête te houden naar de toestand van het onderwijs in Pruisisch Gelre.³⁴ Blijkens de circulaire van 20 december 1779 dienden de magistraten van Gelder, Straelen en Wachtendonck het Justiz-Collegium te informeren over het aantal katholieke scholen voor jongens en meisjes, met vermelding van het aantal schoolmeesters en meesteressen en hun salaris. Tevens dienen zij aan te geven of er sprake was van een schoolreglement, wat de lestijden en schoolvrije dagen waren; hoe het onderwijs was ingericht; en welke boeken werden gebruikt. Ook wilde het Justiz-Collegium weten of er in deze steden Latijnse scholen waren. Vergelijkbare informatie diende te worden

³³ Grootkanselier Fürst was van de problematiek van de achterstand bij Gelderse grote revisies vermoedelijk reeds op de hoogte, aangezien de Kleefse Regierungs-Präsident Danckelmann, in december 1777 had verzocht in plaats van de geheime raadsheren Zur Heijden de geheime raadsheren Müntz tot revisiecommissaris in Gelderse zaken te benoemen. Zie: GStaPK, General Direktorium I HA, Rep. 64, Oranisches Archiv, V. Herzogtum Geldern, No.3, Bediente, vol. 6 (1778-1794) 'Acta betref. die Bestallung der Revisions-Räthe in Geldernschen Sachen.

³⁴ Zie: Knoors, De Gelderse onderwijshervormer Peter Heinrich von Coninx, blz. 21

ingewonnen ten plattelande door de lokale overheid in samenspraak met de pastoors (o.a. was men geïnteresseerd in het antwoord op de vraag of de onderwijzers aan de drank waren!). De voogd van het Nederamt Gelder en de scholtis van Venray dienden informatie te verstrekken over de Latijnse scholen te Kevelaer en Venray. De rectores van deze scholen dienden de gevraagde informatie in het Latijn te verstrekken. Jurisdictieheren, magistraten en rectores van scholen werden uitgenodigd voorstellen te doen ter verbetering van de onderwijskwaliteit.³⁵

Het Visitations-Rescript had tot gevolg, dat het Justiz-Collegium haast zette achter de invoering van een aantal maatregelen ter verbetering van de rechtspleging. Bij brief van 8 januari 1780 deden kanselier en raden verslag van hun activiteiten aan grootkanselier von Carmer – opvolger van grootkanselier Fürst, die inmiddels door Frederik II in de nasleep van het Müller Arnold-proces was ontslagen.³⁶ Men heeft op basis van het concept van het Visitations-Abschied voor de subalterne banken, ‘que le conseiller privé de Tribunal Koenen a vu et approuvé lors de la dernière visite de justice’, aangevuld met de bemerkingen uit het Visitations-Rescript een nieuw reglement opgesteld voor de subalterne banken, alsmede een nieuw reglement voor de gerechtskosten, dat op 4 december 1779 is uitgevaardigd.³⁷

Dit reglement was in hoofdzaak gericht op verkorting van de procesduur en reductie van de proceskosten. Het Justiz-Collegium trachtte deze doelen te bereiken, door een strikte toepassing van de voorschriften van boek 5 van de Gelderse Land- en Stadsrechten. Daarnaast maakte men gebruik van principes van de *Neue Verordnung um die Prozesse zu verkürzen* van 15 januari 1776.³⁸ Deze verordening was bedoeld ter aanscherping van de naleving van de *Codex Fridericianus* van 1747/48, die echter in

³⁵ Circulaire van 20 december 1779; zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

³⁶ Johann Heinrich Casimir von Carmer (1720-1801) voerde als minister van Justitie in Silezië op succesvolle wijze een hervorming van de rechtspleging door. Hij werd in 1779 door Frederik II in plaats van Karl Joseph Maximilian von Fürst und Kupferberg tot grootkanselier benoemd en belast met de reorganisatie van de rechtspleging in alle Pruisische provinciën. Onder zijn leiding werd in 1781 een hervorming van het procesrecht gerealiseerd (*Corpus Iuris Fridericianum, erstes buch*). Vervolgens werd een codificatie van het materiële recht tot stand gebracht, het *Allgemeine Gesetzbuch* van 1791, dat in 1794 in aangepaste vorm als *Allgemeines Landrecht* werd afgekondigd. Zie E. Döhning, ‘Carmer, Johann Heinrich Casimir von’, in: *Neue Deutsche Biographie* 3 (1957), 150.

Het Müller Arnold-proces, was een cause célèbre, waarbij Frederik II door middel van een machtsspreuk ingreep in een rechtszaak, waarin naar zijn mening de rechter ten onrechte vonnis had gewezen ten gunste van een landeigenaar die de watertoevoer naar een watermolen had verlegd, met als gevolg dat de pachter van de molen brodeloos werd. De verdenking dat hier sprake was van klasse-justitie overtuigde Frederik II eens te meer van de noodzaak van justitiële hervormingen. De zaak leidde tot ontslag van grootkanselier von Fürst en diens vervanging door von Carmer. Zie: W. Hülle, Müller Arnold-Prozeß, in: A. Erler, E. Kaufmann (red.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, Berlijn 1984, 3, kol. 726-728.

³⁷ Reglement van 4 december 1779; zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

³⁸ Reglement van 15 januari 1776; zie: <http://lrg.unimaas.nl/lrg/index.jsp>.

Pruisisch Gelre wegens strijdigheid met de bijzondere ‘Verfassung’ van het gebied niet was ingevoerd. De *Neue Verordnung* bevatte een aantal maatregelen ter verkorting van de procesduur. De belangrijkste daarvan waren: de introductie van het ‘Eventual-maxime’, inhoudende dat de aanlegger van een proces, bij de aanvang van de procedure alle documenten diende te overleggen, waarvan hij in de procedure gebruik dacht te maken; het beginsel, dat in alle processen mondeling geprocedeerd diende te worden, tenzij de zaak daartoe te gecompliceerd zou zijn; de verplichting van advocaten om de waarheidsvinding te dienen en zich van chicanes te onthouden; en de terugdringing van het gebruik van onnodige eden.

Volgens artt. 1 en 2 van de ordonnantie van 4 december 1779 diende men, zoals ook reeds door de Gelderse Land- en Stadsrechten voorgeschreven, in bagatelzaken mondeling te procederen.³⁹ Men voegde daar in artt. 4-7 echter de aan de *Neue Verordnung* van 1776 ontleende verplichting toe, om alle benodigde documenten onmiddellijk over te leggen en introduceerde aldus het Eventualmaxime. In de volgende artikelen trachtte het Justiz-Collegium een einde te maken aan misbruik van de instructie van procedures ten verbale. Deze mondelinge procedure was oorspronkelijk ingevoerd ten einde de procesduur te verkorten. Advocaten hadden de procedure echter omgebogen tot een bron van vertraging, door schriftelijke kopieën te vragen van het gedicteerde ter rolle. Een praktijk die thans werd verboden (artt. 8-11). In de daaropvolgende artikelen trachtten kanselier en raden vertraging in communicatoire procedures tegen te gaan, door het invoeren van peremptoire termijnen en te bepalen, dat de schepenen ambtshalve verstek dienden te verlenen in geval die termijnen werden overschreden, zonder dat de advocaat van wederpartij een daartoe strekkend verzoek zou hoeven indienen (artt. 12-13). In de artt. 15-24 gaf het Justiz-Collegium nieuwe regels voor de bewijsprocedure. Men vulde daartoe de regels van de Gelderse Land- en Stadsrechten aan met de bepaling dat ambtshalve verstek zou worden verleend, in alle gevallen waarin peremptoire termijnen werden overschreden. Tevens gaf men strikte richtlijnen aan de schepenen, over het formuleren van de bewijslast. Ten einde te voorkomen, dat de rapportfase totodeloze vertraging zou kunnen leiden, werden ook hier dwingende aanwijzingen gegeven. Onder meer, dienden de schepenen hun beraadslagingen onafgebroken voort te zetten, totdat overeenstemming over het vonnis was bereikt. Aan de formulering van het vonnis werden bovendien strikte eisen gesteld, teneinde te voorkomen, dat vage formuleringen, zoals een ‘veroordeling overeenkomstig de gerechtvaardigde eis van aanlegger’ aanleiding zouden kunnen geven tot het instellen van hoger beroep (artt. 25-26). In art. 34 beval Justiz-Collegium minnelijke schikking aan als het beste middel om langdurige processen te vermijden en stelde men het de schepenen

³⁹ GLS 310 §3 en GLS 311 §9.

verplicht een *tentamen concordiae* te ondernemen alvorens partijen toe te staan een procedure aan te spannen.

Tenslotte bevatte het reglement bijzondere bepalingen betreffende faillissementszaken, de rechten en plichten van advocaten, het vermogensbeheer van wezen en pupillen, alsmede voorschriften met betrekking tot de ambtsverrichtingen van schouten en gerechtssecretarissen ten aanzien van de publicatie van wetten en verordeningen, het houden van gerichtsdagen, het bijhouden van openbare registers, archieven en dergelijke. De daarbij behorende leges en vergoedingen werden vastgelegd in een afzonderlijke sportulenverordening van gelijke datum. Ter bevordering van de naleving van het nieuwe reglement kondigde het Justiz-Collegium bij circulaire van 19 juni 1780 een integrale visitatie van de ondergerechten aan. Met het oog op de aangekondigde visitatie van de rechtbanken dienden zij op de nader door de visitatiecommissaris aan te geven dag een gerechtsdag te houden en die bij kerkenpublicatie bekend te maken. Bij gelegenheid van de visitatie diende men de commissaris een denombrement ter hand te stellen van lenen, boerderijen, tienden, erfpachten, molens, huizen en allodiale goederen die binnen hun ressort waren gelegen, evenals een lijst grondeigenaren die er niet metterwoon waren gevestigd.⁴⁰

Conclusie

De Visitations-Ordnung van 1754 gaf Samuel von Cocceji en diens opvolgers een belangrijk hulpmiddel in handen ter verbetering van de kwaliteit van de rechtspraak. Benoeming van bekwame visitatoren, zoals de Geheime Tribunalsrath Johann Koenen, die behoorde tot de 'inner circle' van de Berlijnse hervormers, leidde ertoe, dat de grootkanseliers von Jariges, Fürst von Küpferberg en nadien von Carmer rechtstreeks geïnformeerd werden over de effectiviteit van het Justiz-Collegium te Geldern. Doordat dezelfde visitator regelmatig terugkeerde en telkens geruime tijd ter plaatse was, was hij in de gelegenheid de leden van het Justiz-Collegium te leren kennen. Hij was dientengevolge in de gelegenheid te ontdekken, welke raadsheren overtuigde voorstanders van de justitiële hervormingen waren en deze onder de aandacht van de grootkanselier te brengen. De carrière van Peter Heinrich Coninx levert daarvan een duidelijk voorbeeld. Johann Koenen schroomde ook niet van zijn bevoegdheden gebruik te maken om misstanden aan de kaak te stellen, zoals blijkt uit het ontslag van de Kleefse revisiecommissarissen von Forell en Emminghaus, die verzuimden de procesdossiers in zaken van grote revisie tijdig af te doen, met als gevolg dat deze in sommige gevallen na tien jaar nog op de plank lagen. De

⁴⁰ Circulaire van 19 juni 1780.

aanbevelingen van Johann Koenen resulteerden in duidelijke verbeteringen van de administratieve organisatie en van de administratieve processen bij het Justiz-Collegium. Dankzij de visitaties verbeterde ook het toezicht op de subalterne schepenbanken in Pruisisch Gelre. Peter Heinrich Coninx nam hier het voortouw, door in 1771 provisionele instructies op te stellen voor de door hem gevisiteerde schepenbanken in het ambt Kessel. In 1779 ontwierp hij het concept van het nieuwe reglement voor de subalterne banken, alsmede het nieuwe sportulenreglement, dat op 4 december 1779 werd uitgevaardigd. Het feit, dat het door de visitorator opgestelde concept Visitations-Rescript in alle gevallen door de successieve grootkanseliers integraal werden overgenomen, droeg sterk bij aan het succes van de gerechtelijke visitaties in de periode 1768-1779.